

**Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış:
Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği**

Geliş Tarihi: 05/05/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Kaya Zenbilci, İlkül, “Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,Haziran 2020, ss. 193- 215.

İlkül KAYA ZENBİLCİ *

Öz

Thessaloniki, *Byzantium* ile batı arasındaki bağlantıyı sağlayan iki ana karayolundan birinin üzerinde, jeopolitik açıdan önemli bir konumda bulunuyordu. Kent, başkent *Konstantinopolis*'ten sonra, Orta Bizans Döneminde "*symvasilevousa*" ve "*symproteuousa*" olarak adlandırılan en önemli ikinci kentiydi. Bizans Döneminde kentte, çoğu *Konstantinopolis*'in *metropolitan* yapılarının plan şeması ve dış tasarım özelliklerini yansıtan, özellikle yapı malzemesi olarak tuğlanın ağırlıklı olarak kullanıldığı kiliseler inşa edilmiştir. Orta Bizans Dönemi'nden kentte 53 kilise ve manastırın varlığı tespit edilmiştir. Günümüzde bu yapılardan 29'u ya bütünüyle korunmuş ve hala ayaktadır ya da kazılar nedeniyle harap durumdadır. Yapılardan 24'ü ise sadece yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Bu çalışma Bizans İmparatorluğu'nun başkenti *Konstantinopolis*'in mimari anlayışının taşra yapılarına aktarımı bağlamında *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin mimari özelliklerine odaklanmaktadır. Kilise, imparatorluğun ikinci önemli kentinde Orta Bizans Dönemi'ne (843-1204), bir başka söylemle '*Makedonyalı Rönesansı*' olarak adlandırılan döneme ait tek ve en önemli yapıdır. Yapı, biri batı girişindeki mermer lentonun ön yüzünde, diğeri ise naostaki bir beşik tonozun kemeri üzerinde yer alan iki kitabeye göre, *Thessaloniki*, *Bulgaria* ve *Longobardia katepano*'su, *epi tou koitonos* ve *protospatharios* unvanlı Khristophoros, eşi Maria ve çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından 1028'de inşa edilmiş ve Meryem'e adanmıştır. Bu kilise, MS geç 2.-erken 3. yüzyıl dolaylarında şekillenmiş Roma *agora*'sının batısında, Bizans Dönemi kent surlarının içinde, kentin aşağı kesimindeki merkezî bir noktada bulunmaktaydı. Kilisenin Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemekle birlikte, Panagia ton Khalkeon (*Bakırcıların Meryem'i*) adının kilisenin etrafındaki bakır zanaat atölyeleri ile ilişkili olarak Türkçe bir söylemle 'Kazancılar' ya da 'Bakırcılar'dan kaynaklandığı düşünülmektedir. Dahası, kaynaklarda belirtildiği üzere, yapı muhtemelen *Konstantinopolis*'teki Panagia ton Khalkoprteia Kilisesi gibi, aynı adla anılmıştır. Panagia ton Khalkeon Kilisesi plan şeması açısından kubbeli ve dört serbest destekli tipte kapalı Yunan haçı planlı bir örnektir. Yapının zemin planının şematik olarak benzerlerinin çoğu Orta Bizans Dönemi'ne ait kiliselerdir. Yapının dış tasarımı, pilasterler, nişler, kemerli pencereler, pencereleri çevreleyen kademeli kemerler, çokgen, yüksek kubbe kasnağı ve köpek dişi frizleriyle, Orta Bizans Dönemi yapılarının tipik dış cephe özelliklerini yansıtır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık tarihi, Bizans mimarisi, kapalı Yunan haçı plan, Selanik, Panagia ton Khalkeon Kilisesi

The Architectural Perspective Transferred from Constantinople to a Province in the Middle Byzantine Period: The Case of Panagia Ton Chalkeon Church

Abstract

Thessaloniki was in a geopolitically substantial position on one of the two main road connecting the *Byzantium* to the west. The city earned the titles of "*symvasilevousa*" and "*symproteuousa*" as a co-reigning city of the Byzantine Empire besides the capital Constantinople. During the Byzantine period, many churches were built in the city. In terms of plan type, design of outer walls and specifically brickwork, the churches would seem to be a provincial representative of the *metropolitan* style of Constantinople. There were 53 churches and urban monasteries located within the centre of the Middle Byzantine Thessaloniki, however, 29 of them are still

* Dr. Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Orcid no: 0000-0001-8106-656X, ilkgulkaya@yahoo.com

maintained, either in integral form or in ruinous condition as a result of excavations, although 24 are known only from the written sources.

This study focuses on transfer of Constantinopolitan architectural style to a building of Byzantine province exemplifying Panagia ton Chalkeon Church in Thessaloniki. The monument is registered among the most prominent and well preserved buildings of the middle Byzantine period in Thessaloniki; in other words, the most important religious building of the so-called '*Macedonian Renaissance*' in the second substantial city of the empire. The building is identified by two dedicatory inscriptions, one on the marbel lintel over the western entrance and the other on arch of a barrel-vault inside of the monument. It was built in 1028 by Christophoros, *katepano* of Thessaloniki, Bulgaria and -soon- Longobardia, *epi tou konos* and royal *protospatharios*, his wife Maria, and their children Nikephoros, Anna, and Katakali and was dedicated to Mother of God. The church is located in Byzantine city-walls, on the west of Roman agora shaped in late 2nd-early 3rd century, and on a central area of the lower part of old Byzantine city. The Byzantine name of the Panagia ton Chalkeon is not known. This name echoes the Turkish designation 'Kazancılar' or 'Bakircılar', deriving from the fact that from the Byzantine period until present day there have been copper-smith's workshops around the building. Furthermore, as mentioned in modern sources, the church at Byzantine period was probably called Panagia ton Chalkoprateion, like the church of that name in Constantinople. Panagia ton Chalkeon Church is an example of domed and inscribed-cross with a single narthex. Most of the buildings with similar plan of core plan of our example are dated to the middle Byzantine period. The outer walls, pilasters, niches, arched windows, stepped arches surrounding the windows, multilateral drum, dog-tooth bands of Panagia ton Chalkeon Church reflect the typical façades of the middle Byzantine period.

Keywords: Architectural history, Byzantine architecture, cross-in-square, Thessaloniki, Panagia ton Chalkeon Church

Giriş

Bizans İmparatorluğunun uzun tarihi boyunca¹ *Thessaloniki* başkent *Konstantinopolis*'ten sonra ikinci önemli kent olarak nitelendirildi; hatta Orta Bizans Dönemi'nde imparatorluğun ikinci başkenti olarak "*symvasilevousa/symprouteousa*" unvanıyla tanımlandı.² Şüphesiz ki bu tanımlamada yadsınamaz bir gerçeklik payı vardır.³ *Thessaloniki*, *Makedonia* bölgesindeki Bizans kentlerinin en önemlisiydi. Şehir, Vardar Nehri'nin bereketli ovasının doğu kenarında, Ege Denizi'nin kuzeyinde ve Balkan yarımadasının güney kesiminde; 9. yüzyılın başlarında kurulmuş olan kara ve deniz yollarının kavşağında yer alıyordu. *Konstantinopolis*'ten batıdaki *Via Egnatia*'ya uzanan iki ana kara yolundan biri *Thessaloniki*'den geçiyordu; böylece kent Balkan yarımadasının en büyük ticari merkezi ve pazarlarından biri olarak Ege ile Balkanlar arasında aracılık etti. Dahası; Karadeniz'den gelen ticarî

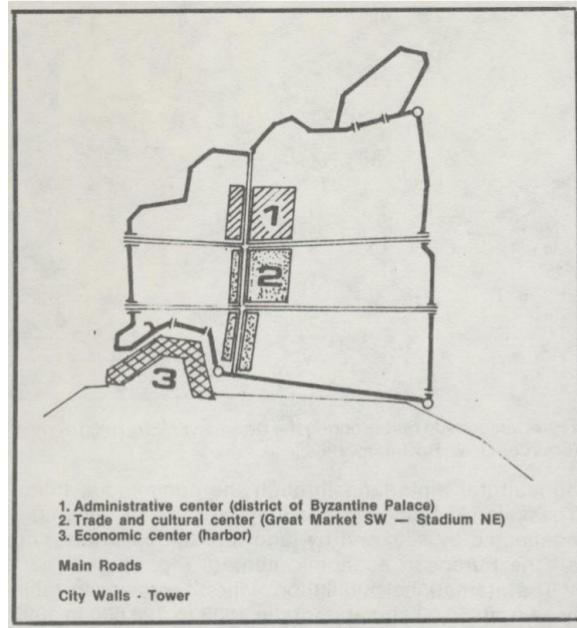
¹ Bizans dönemi kentinin tarihi açısından ilk önemli evre 6. yüzyılın sonları-7. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu dönem aynı zamanda Bizanslılar için Pers ve -630'lardan sonra- Arap tehlikesinin ortaya çıktığı bir evredir. 6. yüzyılın son çeyreğinden 7. yüzyılın son çeyreğine kadar *Thessaloniki* sık sık Avar ve Bulgar-Slav akımlarına maruz kalmıştır. *Aziz Demetrios'un Mucizeleri* bu dönemin olaylarını aktaran en önemli kaynaktır ve Avarların "*Thessaloniki'nin zaptının, çok zengin ve büyük bir nüfusa sahip bir kent olarak Bizans İmparatorluğu için büyük bir kayıp olabileceğini düşündüğünü*" kaydeder. Kent 904'te Sarazen Tripolisli Leon tarafından acımasızca yağmalanmıştır. *Timarion'a* göre *Thessaloniki* 12. yüzyılda *Skythia*, İtalya, İberya ve Kelt topraklarından gelen tüccarların uğrak yeri olan ticari bir bölgeydi; İtalyan tüccarlar kentte koloni kurmuşlar; bunu 1185'teki Norman kuvvetlerinin istilası izlemiştir. 1204'ten sonra *Thessaloniki*'nin çalkantılı tarihinin, şehrin evrimi üzerinde güçlü bir etkisinin olması kaçınılmaz olmuş; daha spesifik olarak, birbirini izleyen fetihler ve iç savaşların yanı sıra çeşitli dış gelişmelerden kaynaklanan siyasi, ekonomik ve sosyal koşullardaki dalgalanmaların, kentin varlığı üzerinde kesin bir etkisi olmuştur. 1204-1224 arasında IV. Haçlı Seferi'nin ardından *Thessaloniki*'de bir Frank yönetimi kurulmuştur. 1224'ün Aralık ayında Theodoros Komnenos Dukas'ın ardından; 1246'da III. Ioannes Vatatzes'in güçleri *Thessaloniki*'yi ele geçirmiştir. 1341'de kente Sırp saldırmışlardır. 1383'deki Osmanlı saldırısının ardından ikinci bir girişimin başarılı olması sonucunda kent Nisan 1387'de Osmanlı idaresine geçmiştir. Kısa süre sonra yeniden Bizans'ın eline geçen *Thessaloniki* 1394 Nisan'ında I. Bayezid tarafından alınmıştır. 1402'deki Ankara Savaşı'nın ardından kent tekrar Bizans yönetimince devralınmıştır. 1430'da ise şehri II. Murat fethetmiştir. Böylece kentteki Bizans hâkimiyeti sona ermiştir; Evangelhos Dimitriadis, "*Thessaloniki: 2300 years of continuous urban life*", *Ekistics* 53(316/317), 1986, s. 113; Timothy E. Gregory, "*Thessalonike*", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 2071-2072; Angeliki Laiou, "*Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period*", *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Brill, Leiden, Boston, 2000, s. 2-3, 8; John W. Barker, "*Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses*", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, s. 9; David Jacoby, "*Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450*", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, s. 89; ayrıca daha detaylı tarihçe için bk.; Apostolos P. Vacalopoulos, *History of Thessaloniki*, Selanik, 1963.

² *symvasilevousa* (συμβασιλεύουσα): eş yönetim ya da *symprouteousa* (συμπρωτεύουσα): eş başkent; Iohannes K. Khasiotis, *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολιτισμός*, Paratirites, 1997, s. 12.

³ Barker, "*Late Byzantine Thessalonike*", s. 8.

mallar başkent *Konstantinopolis* üzerinden, at ve katırlardan oluşan kervanlarla *Thessaloniki*'ye getiriliyordu.⁴ Kent ticari canlılığının yanı sıra zengin bir kırsal hinterlanda sahipti.⁵ 12. yüzyıla ait bir Bizans metninde *Thessaloniki*'den "...çiftçilerin her türlü ürünü yetiştirebileceği verimli topraklara sahiptir. Alanın tamamen düz, taşlardan ve çalılardan temizlenmiş olması sayesinde, süvarilerin binicilik talimi ve hatta generallerin savaş manevralarını pratik etmek üzere uygun bir noktadır..." şeklinde söz edilmiştir.⁶ Kentin kuzeybatı köşesinde korunaklı bir limanı vardı. Bu liman 332'den 1430'lara kadar aktif olarak kullanıldı (G. 1-2). Bir diğer liman ise güneydoğu köşede yer alan Roma İmparatorluğu Dönemi'nden kalma limandı.⁷ 5. yüzyılda kent İlyria (*Illyricum*) *praefectura*'sının başkenti ve önemli bir episkoposluk merkeziydi.⁸ Belli bir refah seviyesine ulaşmış olsa da; esasen kentin çekiciliği zenginliğinden ziyade stratejik ve sembolik önemiyle ilişkiliydi.

MÖ 315'te kurulmuş ve ızgara planına göre düzenlenmiş Helenistik dönem kentinin⁹ Roma hâkimiyeti döneminde süreklilik arz eden gelişimi, Bizans evresinde devam etti; ancak aşağı kentin doğu kesimi MS 300 dolaylarında planlanmıştır. Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi yapılarının mimarları tarafından yeni yapılar inşa edilirken, kentin önceki planına sadık kalındı.¹⁰ Bizans kentinde yerleşim bölgelerinin çoğu ve ticaret alanları aşağı kentte ve *Odos Dimitriou* civarında yer almaktaydı (G. 1-2). Bu yol ile kuzey iç duvar arasında, aşağı kentteki alanda, tarlalar, evler ve manastırlar inşa edilmiştir. Şehrin kuzey kesiminde iç duvar, daha seyrek yerleşilmiş akropolü kasabanın geri kalanından ayırmıştır. Zaman içerisinde kent bu duvarların etrafında genişlemeye devam etmiştir. Orta Çağ'da kent, imparator Theodosios döneminde inşa edilmiş kent duvarları, merkezî caddeler boyunca uzanan evler ve kolonadlarla büyük bir kent manzarası sunar. Yerleşim alanlarına dair çok az şey bilirse de kiliselerinin adını taşıyan cemaat oluşumlarının veya mahallelerin kurulduğu kesindir.¹¹

G.1.14. yüzyılda *Thessaloniki*-Bizans kentinin diyagramı (Tafrali, 1913).

904'teki yağma, *Thessaloniki*'nin nüfusunun azalmasına, refahının düşmesine ve kentteki yapıların onarılması ihtiyacına yol açmıştır. Limanın batı ucunda bulunan bir yazıta göre; deniz surları imparator VI. Leon ve Aleksandros (886-912) himayesinde onarılmıştır. Bu dönemde Hagia Sophia

⁴ Laiou, "Thessaloniki and Makedonia", s. 7.

⁵ Jacoby, "Foreigners", s. 89.

⁶ Barry Baldwin, *Timarion, Translated with Introduction and Commentary*, (Çev. B. Baldwin), Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 45.

⁷ Dimitriadis, "Thessaloniki", s. 113.

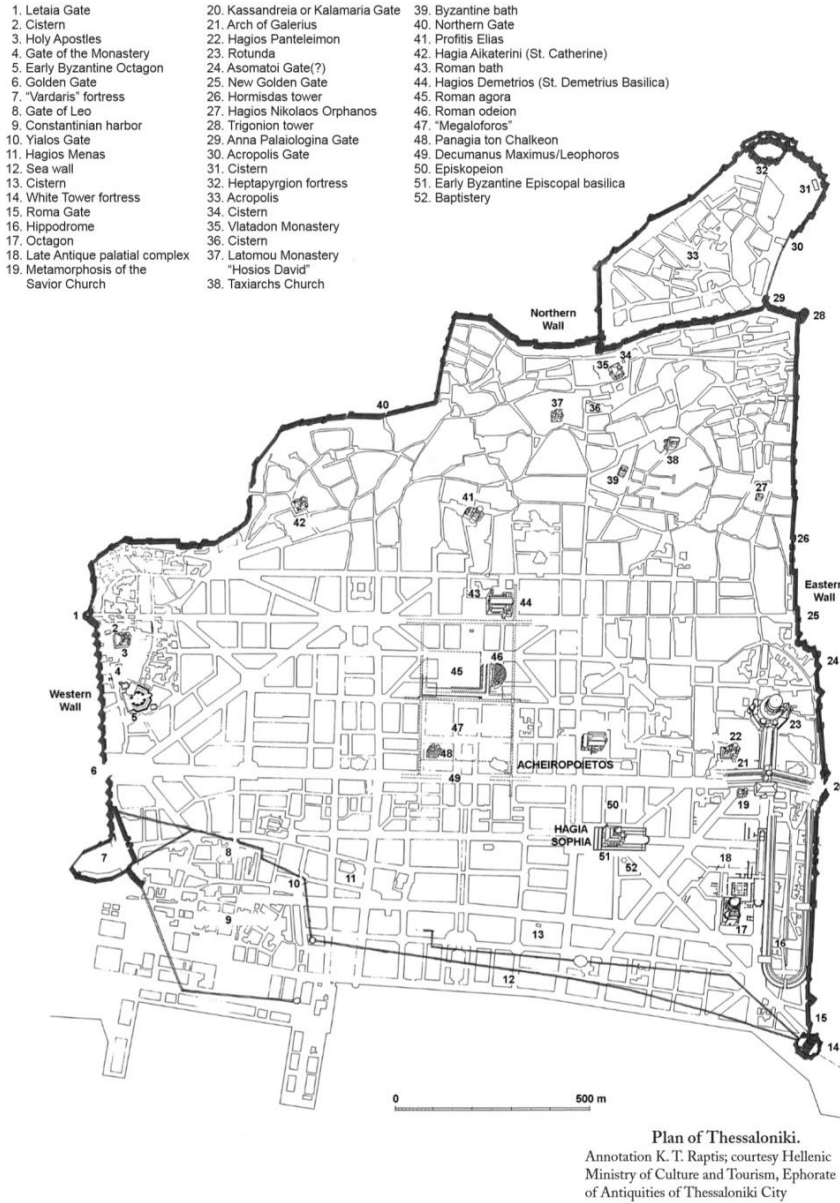
⁸ Gregory, "Thessalonike", s. 2071.

⁹ bk.; Michael Vickers, "Hellenistic Thessaloniki", *The Journal of Hellenic Studies*, 92, 1972, s. 156-170.

¹⁰ Vickers, "Hellenistic Thessaloniki", s. 158-159.

¹¹ Charalambos Bouras, "Houses and settlements in Byzantine Greece", *Ekistics* 38(228), 1974, s. 341.

Kilisesi'nin¹² galeri katı yenilenmiş ve muhtemelen zemine *opus sectile* mozaikler eklenmiştir.¹³ 10. yüzyıl *Thessaloniki* için bir duraklama dönemi iken; 11. yüzyıl taşınabilir sanatın yanı sıra, kiliseler ve fresklerinin sanatsal hamilik açısından parladığı bir evre olmuştur. Bu büyüme hem siyasi istikrar, hem de ekonomik genişleme ve himayedeği değişikliklerle bağlantılıdır.¹⁴ Kentte Frank yönetimi sonrasında, 13.-14. yüzyıllarda inşa faaliyetinin arttığı anlaşılır. Bu dönemde kentte yeni kilise ve manastırlar inşa edilmiştir (G. 2).

G.2. *Thessaloniki* kentinin topoğrafik diyagramı ve Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin konumu (no.48), (Gerstel, Kyriakakis vd., 2018, fig. 1).

¹² *Thessaloniki*'deki Hagia Sophia Kilisesi hakkında bk.; Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988; E. Koukourtidou-Nikolaidou ve A. Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997, s. 197-213; Janina K. Darling, *Architecture of Greece*. Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004, s. 13-16; Chrysanti Mauropoulou-Tsioume, *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014; Sharon E. J. Gerstel, Chris Kyriakakis ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium: The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 87(1), 2018, s. 188-195.

¹³ Amelia R. Brown, *Middle Byzantine Thessaloniki: Art, Architecture, and History of the Ninth through Twelfth Century*, Basılmamış Lisans Tezi, Princeton Üniversitesi, 1999, s. 56-57.

¹⁴ Brown, *Middle Byzantine Thessaloniki*, s. 80.

Bugün bizler için mimarlık tarih açısından önem arz eden Panagia ton Khalkeon Kilisesi, imparatorluğun ikinci önemli kentinde Orta Bizans Dönemi'ne (843-1204), bir başka söylemle 'Makedonyalı Rönesansı' olarak adlandırılan döneme ait tek ve en önemli yapıdır. Bu çalışma Bizans İmparatorluğu'nun başkenti *Konstantinopolis*'in mimari anlayışının bir taşra yapısına aktarımı bağlamında, *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin mimari özelliklerine ve plan şemasına odaklanmaktadır. Yapı, mimari özellikleri bakımından *Konstantinopolis*'teki Orta Bizans Dönemi'ne ait örneklerle karşılaştırılmıştır.

Panagia ton Khalkeon Kilisesi

Bizans Dönemi'nde *Thessaloniki*'de, çoğu *Konstantinopolis*'in metropolitan yapılarının plan şeması ve dış tasarım özelliklerini yansıtan, özellikle yapı malzemesinde -ağırlıklı olarak- tuğlanın kullanıldığı kiliseler inşa edilmiştir. Bu yapılardan erken evreye ait beş yapı, Karanlık Dönem'den bir yapı günümüze ulaşmıştır. Orta Bizans Dönemi'nden 53 yapı ve manastır bilinse de bu yapılardan 29'u ya bütünüyle korunmuş ve hala ayakta ya da yapılan kazılar nedeniyle harap durumdadır. Yapılardan 24'ü ise sadece yazılı kaynaklardan bilinmektedir.¹⁵ Geç Bizans Dönemi'nden ise sekiz yapı bugün günümüze gelmiştir. Bu yapıların bir kısmı 1917 yangınında tahrip olmuş ve onarım görmüştür.

Çalışmamızın konusu olan Panagia ton Khalkeon Kilisesi bir Orta Bizans Dönemi yapısıdır. Yapı *Thessaloniki*'de, eski Helenistik *agora*'nın bulunduğu alanda, *stoa*'nın güneyinde, MS geç 2.-erken 3. yüzyıl dolaylarında şekillenmiş Roma *forum*'unun batısında, Bizans Dönemi kent surlarının içinde ve kentin aşağı kesimindeki merkezî bir konumdadır. Arkeolojik kanıtlara göre, antik *Thessaloniki*'nin kutsal alanı bu Bizans kilisesinin güneybatısında yer alıyordu; idari merkez de buradaki büyük kamu binalarının bulgularına göre muhtemelen bu alandaydı.¹⁶ Roma ile *Konstantinopolis*'i birbirine bağlayan *Via Egnatia*'nın¹⁷ *Thessaloniki* kent merkezinden geçen hattı, kilisenin güneyindeydi; dolayısıyla kilise bu yola bitişik olarak inşa edilmişti (G. 2). Modern kent için planlanan metro hattı için yapılan kazı çalışmaları, 11. yüzyıl yapısının Geç Roma Dönemi'ne ait bir yapının kalıntıları üzerine inşa edildiğini gösterdi.¹⁸ Yapı, bugünkü kent kotundan birkaç metre aşağıda yer alır (G. 3, 9-12) ve etrafı park alanıdır (*Parko Kerkyras* ve *Parko Aristotelous*).

G.3.Eski bir fotoğrafta Panagia ton Khalkeon Kilisesi ve çevresi (Mouseío Prosfygikou Ellinismou Arşivi, 2017).

¹⁵ Melina Paissidou, "The Church Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki: A Different Approach of A Monastic Institution and Its Founder", *Siris* 15, 2015, s. 128.

¹⁶ Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177.

¹⁷ Via Egnatia hakkında bk.; Polyxeni Tsatsopoulou-Kaloudis, *Via Egnatia: History and The Route Through Thrace*. Archaeological Receipts Fund, 2015.

¹⁸ Paissidou, "Panagia ton Chalkeon", s. 122.

Kilisenin Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemektedir. Muhtemelen *Konstantinopolis*'teki Panagia ton Khalkoprateia Kilisesi¹⁹ gibi, aynı adla anılmıştır.²⁰ 1028'de inşa edilen kilisenin²¹ iç duvarları üç farklı dönemde dekore edilmiştir: birinci evre 11. yüzyıl, ikinci evre 12. yüzyıl ve son evre 14. yüzyıl. Kent 1430'da Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra; kilise 1434'te II. Murad ya da 15. yüzyılın ortalarında Balaban Ağa tarafından camiye dönüştürülmüştür. Bu dönemde kilisenin çevresinde -hatta Bizans Dönemi'nden beri- bakır zanaat atölyeleri bulunuyordu. Cami atölyelerle ilişkili olarak '*Kazancılar Camii*' adıyla anılmaya başlanmıştır.²² 19. yüzyılda yarı harap durumda terk edilen yapı 1912'de restore edildikten sonra -tekrar eski işleviyle- Ortodoks kilisesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1932'deki Halkidiki depreminde yapı büyük oranda hasara uğramış; özellikle yapının doğu kısmı ile narteksi zarar görmüştür.²³ Kilise, tarihçi M. Khadtziannou tarafından -"Kazancılar"ın Grekçesini işaret eden- Panagia ton *Khalkeon* olarak adlandırılmıştır.²⁴ Yapı 1978 yılındaki depremin ardından koruma altına alınmıştır.

Kilise, biri batı girişindeki mermer lentonun ön yüzünde, diğeri ise naostaki bir tonozda yer alan iki yazıttan anlaşıldığı üzere, *Thessaloniki*, *Bulgaria* ve -sonradan- *Lagouvardia*²⁵ *katepano*'su,²⁶ *epi tou koitonos*²⁷ ve *protospatharios*²⁸ unvanlarını taşıyan Khristophoros ve eşi Maria ile (lentodaki yazıta göre) çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından finanse edilerek 1028'de inşa edilmiş ve Meryem'e adanmıştır. Texier'in de yayınında yer verdiği²⁹ (G. 4) lentodaki Grekçe metin:

+ΑΦΗΡΟΘΗ Ο ΠΡΗΝ ΒΕΒΗΛΟΣ ΤΟΠΟΣ ΕΙΣ ΝΑΟΝ ΠΕΡΙΒΛΕΙΤΟΝ ΤΗΣ
Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΠΑΡΑ ΧΡΙΣΤΩΦΟ(ΡΟΥ) ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤ(ΟΥ) ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
Α(ΠΡΩΤΟ)ΣΠΑΘΑΡΗΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΤ(Ε)ΠΑΝΟ ΛΑΓΟΥΒΑΡΔΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ ΣΥΝΒΙΟΥ
ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΩΝ ΝΗΚΗΦΟ(ΡΟΥ) ΑΝΝΗΣ Κ(ΑΙ)

¹⁹ Panagia ton Khalkoprateia ya da Theotokos ton Khalkoprateia Kilisesi/Acem Ağa Mescidi hakkında bk.; Jean Ebersolt ve Adolphe Thiers, *Les églises de Constantinople*, Londra, 1913, s. 256; Martin Jugie, "L'église de Chalkoprata et le culte de la ceinture de la S. Vierge", *Échos d'Orient* 16, 1913, s. 309-312; Wolfram Kleiss, "Neue Befunde zur Chalkopratenerkirche in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen* 15, 1967, s. 149-167; Thomas Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976, s. 319; Wolfgang Müller-Wiener, *Istanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul*, (Çev. Ü. Sayın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 76-78.

²⁰ Anna Tsitouridou, *The Church of The Panagia Chalkeon*, Institute For Balkan Studies, Selanik, 1985, s. 9; Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177.

²¹ Yapının galerisinin, Evangelidis'e göre 12. yüzyılda eklendiği görüşü Papadopoulos tarafından çürütülmüştür; Slobodan Ćurčić, "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *Journal of the Society of Architectural Historians* 36(2), (May 1977), s. 106 ve Karoline Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Chalkeon*, Graz, Köln, 1966, s. 13-15.

²² Charles Diehl, Marcel le Tourneau, Henri Saladin, *Les Monuments chrétiens de Salonique...*, Éditions Ernest Leroux, Paris, 1918, s. 153; M. Louis Bréhier, "Les Monuments Chrétiens de Salonique", *Revue Archéologique Cinquième Série, T. 9 (Mai-Juin)*, 1919, s. 32; Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 7; Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 122-123.

²³ Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 7.

²⁴ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 123.

²⁵ *Longobardia* ya da *Lombardiya*.

²⁶ *katepano* (κατεπάνω): Terim sıklıkla bir askeri birliğin komutanı için kullanılırsa da; 10. yüzyılın sonundan itibaren -İtalya, Mezopotamya, 11. yüzyılda Bulgaristan gibi- büyük eyaletlerin yönetimindeki kişiler bu unvana sahip olmuşlardır; Alexander Kazhdan, "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1117.

²⁷ Aslında "*epi tou koitonos tou vasileos*" (ἐπί τοῦ κοιτώνο τοῦ βασιλέως); yani daha bilinen anlamıyla "*parakoimomenos*" (παρικοιμώμενος): İmparatorun odasının yanında uyuyan. Khristophoros'un *epi tou koitonos* (*tou vasileos*) unvanını taşıdığı hakkında bk.; Paul Stephenson, *The Legend of Basil The Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, 2003, 45. Khristophoros hakkında ayrıca bk.; Ivan Swiencickij, "Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow", *Sbornik u pamet na Prof. Nikov*, Sofya, 1940, s. 439-440.

²⁸ *protospatharios* (πρωτοσπαθάριος): *spatharios*'tan; ilk olarak 6. yüzyılda imparatorluk hiyerarşisinde bir unvandır ve senatodaki üyeliği gösterir. 10. yüzyıldan itibaren *thema* komutanlarının kullandığı bir unvan olmuştur ve 11. yüzyılda önemini kaybetmiştir; Alexander Kazhdan ve Anthony Cutler, "Protospatharios", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1748.

²⁹ Charles F. M. Texier ve diğerleri; *Byzantine Architecture, illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Day&Son, Londra, 1864, *Inscriptions*, pl. LXIX-LXX, fig. 6.

ΚΑΤΑΚΑΛΙΣ ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΗΝΔ(ΙΚΤΙΟΝΟ)Σ ΙΒ ΕΤ(ΟΥΣ) ΣΤΦΛΖ+ şeklindedir³⁰ (G. 4-5).

Yazıt metni; "Bir önceki profan yer, imparatorluğun *protospatharios*'u ve Lagouvardia *katepano*'su Khristophoros, karısı Maria ve çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından Tanrı Anası'nın onuruna, 6537inci yılı (1028) 12. indiksiyonun Eylül ayında Theotokos'un kilisesi olarak kutsandı" olarak çevrilir.

G.4.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, lentoda yer alan yazıt (Texier, 1864, pl.LXIX-XXX, fig. 6).

G.5.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, lentoda yer alan yazıt (Foto. yazara ait, 2018).

Naostaki tonozun kemer yüzeyine işlenmiş diğer yazıttaki Grekçe metin:

+ΕΠΙ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ [ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΠΡΩΤΟΣΠΑΘΑΡΙΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤ]ΕΠΙΑΝΩ ΑΜΑ ΤΗ ΣΥΜΒΙΩ Α[ΥΤΟ] Υ ΜΑΡΙΑ ΑΝΕΣΤΗΣΑΝ ΕΥΚ[ΤΗΡΙΟΝ ΤΟΔΕ] ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΥΠΕΡ ΛΥΤ[ΡΟΥ ΚΑΙ] ΑΦΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΩΝ ΑΥΤΩΝ+³¹ olarak geçmektedir.

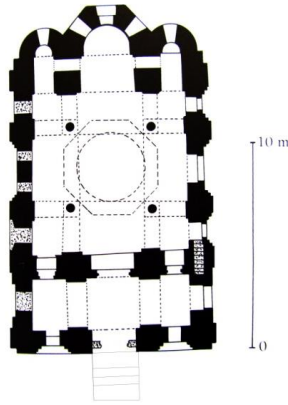
Metnin çevirisi "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına, Khristophoros protospatharios ve karısı Maria Tanrı Anası'nın bu dua yerini (*euktirion*) günahlarının merhameti ve affi için inşa etti" şeklindedir. Yazıttaki metin Bizans'taki banilik kavramının Tanrı'nın merhametine lâyık olma ve günahların affıyla ilişkilendirildiğini göstermesi açısından önemlidir.³²

³⁰ Oreste Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, s. 178; Jean Michel Spieser, "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Memories* 5, 1973, s. 163-164; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 123.

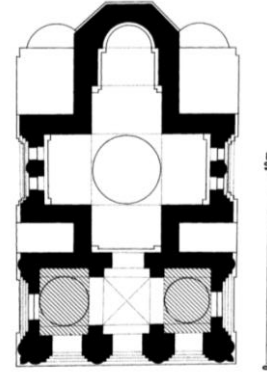
³¹ Spieser, "Les inscriptions de Thessalonique", s. 164; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 125 dipnot 33.

³² Nitekim ister Bizans imparatorları için, ister devlet adamları ya da bir manastırın *hegoumenos*'u için üretilmiş olsun, genelde sipariş üzerine kaleme alınan bazı el yazmalarının *kolophon* (bir tür el yazması künyesi) metinlerinde benzer kalıp cümlelerin yer aldığı dikkat çeker. Örnek bir metin *Konstantinopolis*'teki *Prodromos en toi Stoudios* Manastırı'nda kaleme alınan 1048 tarihli Sin. gr. 319 envanter numaralı (Sina, Katherina Manastırı) el yazmasında folyo 242^{verso} üzerinde yer alır: "Ετελιώ(θη) σὸν θ(ε)ῶ ἡ ἱερά καὶ φυχο φελῆς καὶ θεολογικωτάτη βιβλο(ς) τοῦ δσίου π(α)τρ(ὸ)ς ἡμῶν διονυσίου μηνι ἰουλίω γ', ἡμέρα κυριακή, ετ(ου)ς, ζφνς' ἰνδ(ικτιῶνος) α'. γραφεῖ[σα διά] χειρὸ(ς) χριστοφόρου ἐλαχί[στου] καὶ ἀναζίου διακόνου. ἐπὶ μιχαήλ. τοῦ ἐλλαβεστάτου ἡγουμέ(νου) μονῆς τῶν Στουδ(ίου). δυσωπῶ δὲ πάντας τοὺς ἐντυγχάνοντας ἐν ταῦτ(η) ἵνα εὐχεσθ(ε) ὑπ(ε)ρ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀμαρτολοῦ μου φυχῆς. ὅπως εὐροιμι ἔλεο(ς) ἐντῆ ἡμέ(ρα) τῆς κρίσεως· τοῦ θεοῦ ἀποδιδόντο(ς) ἐκάστω κατὰ τὰ ἴδια ἔργα"; Ihor Ševčenko, "Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again", *Studia Codicologica: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Band 124, Akademie-Verlag, Berlin, 1977, 434. Metnin Türkçe tercümesi: "Bu kutsal, ruha yararlı ve pek ilahi kitap dindar babamız Dionysios'un görevi sırasında Tanrı'nın yardımıyla Temmuz ayının üçünde, Pazar gününde, 6556 (1048) yılında, 1. indiksiyonda tamamlandı. (Kitap) mütevazı ve değersiz diyakoz Kristophoros'un eliyle Mikha'il'in Stoudios Manastırı'nın hegoumenos'u olarak görevde bulunduğu sırada yazıldı. Bu kitabın tüm okuyanlarından değersiz ve günahkâr ruhum için dua etmelerini diliyorum. Böylece herkesi başarisına göre ödüllendiren Tanrı'nın yargıçlık yaptığı günde merhamet bulmayı diliyorum." şeklindedir; İlkül

Panagia ton Khalkeon Kilisesi Orta Bizans Dönemi'nin en tipik, en popüler ve işlevsel kilise plan şemasında, dört destekli tipte, kubbeli, kapalı Yunan haçı planlı (*quincunx*) olarak, doğu-batı doğrultusunda ve tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Kilisenin planı incelendiğinde kuzey duvarın güney duvardan daha uzun olduğu fark edilir (G. 6a). Kilise, naosu teşkil eden ana mekân, batısına eklenmiş galerili, üç bölümlü bir narteks ve doğuda köşe odaları ile üç apsisten oluşmaktadır (G. 6a-b, 7-8). Kilisenin naosu düzgün olmayan bir kare içine yerleştirilmiş dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planındadır ve dokuz bölüme ayrılmıştır (G. 6a, 7). Haç kollarının kesiştiği merkez birim dört sütunla taşınan kemerler üzerindeki pandantiflere oturan, yüksek bir kasnak üzerinde yükselen kubbe ile örtülüdür.³³ Haç kollarını çevreleyen köşelerdeki mekânlar kubbemsi tonozlarla örtülmüştür. Kuzey duvarın merkezinde bir arkosolium vardır. Bunun yapının banisinin orijinal mezar nişi olduğu anlaşılır.³⁴ Kutsal mekân, yani diakonikon, bema ve prothesis, naostan bağımsızdır. Doğuda naosu bema ve köşe odalarından ayıran iki serbest paye yer alır. Yapının doğusunda yer alan ana apsis içten yarı-yuvarlak planlı, dıştan üç cephelidir. Ana apsis her cephede ikişer -ya da- alt seviyede üç, üst seviyede üç olmak üzere altı pencereyle aydınlık kazanmıştır (G. 14). Diakonikon ve prothesis içten ve dıştan yarı-yuvarlak planda, ana apsisle oranla daha küçük, birer apsisle sonlanır; apsislerde birer pencere bulunur. Köşe odaları dikdörtgen planlıdır ve bu mekânları batıda sınırlayan bir duvar yoktur. (G. 6a, 7). Kilisenin bema ve köşe odaları bir basamak vasıtasıyla naostan yükseltilerek ayrılmıştır.

G.6a.Panagia ton Khalkeon Kilisesi planı
(Diehl vd. 1918).

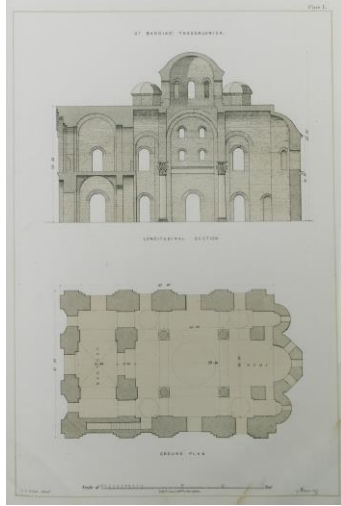

G.6b.Panagia ton Khalkeon Kilisesi planı,
galeri ve üst kat (Çurčić, 1977).

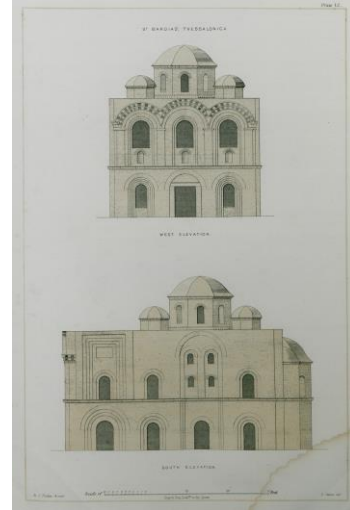
Kaya Zenbilci, *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017, s. 192.

³³ Mango, narteks kubbelerinin yüksek kasnaklı olması nedeniyle, ana kubbenin kasnağının da bu kubbelere bağlı olarak yükseltilmiş olduğunu dile getirir, bk.; Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, (Çev. M. Kadiroğlu), Ankara, 2006, s. 168.

³⁴ Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, 1985, s. 15; Timothy E. Gregory, "Panagia ton Chalkeon", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1569.

G.7.Panagia ton Khalkeon Kilisesi doğu-batı kesiti (üst) ve plan (alt), (Texier, 1864).

G.8.Panagia ton Khalkeon Kilisesi batı cephesi çizimi (üst) ve güney cephesi çizimi (alt), (Texier, 1864).

Narteks kilisenin kuzey-güney hattı boyunca uzanır. Narteksin kuzey, güney ve batı duvarlarında birer giriş bulunur (G. 6a-b, 12-13). Narteks içte iki seviyeye sahiptir. Üst katta kuzeybatı ve güneybatı bölümleri birer kubbe, orta bölümü çapraz tonoz ile örtülü bir galeri bulunmaktadır,³⁵ (G. 6b). Galerinin doğusunda naosa açılan kemerli bir açıklık yer alır. Galeriye çıkış sağlayan bir merdiven yoktur; galeriye muhtemelen kuzey batı köşeden -şimdi kapalı büyük bir kemerli pencerenin bulunduğu yerden- bir ahşap merdivenle ulaşılmış olmalıdır. Narteksteki galerinin manastır kütüphanesi olarak kullanıldığına dair görüşler mevcuttur. Narteks alt katta pilasterlerle üç bölüme ayrılmış ve bölümler beşik tonozla örtülmüştür³⁶ (G. 6a-b, 7-8).

Yapı dıştan mermer bir silmeyle yatay düzlemde bölünmüş; böylece cephelerde sanki iki katlı bir yapı izlenimi yaratan bir bölünme yaratılmıştır³⁷ (G. 9-14). Batı cephe -yani narteksin batı duvarı- alt seviyede, girişin iki yanındaki, zeminden başlayan, dört sıra kademeli kemerlerin çevrelediği, duvar yüzeyine açılmış birer niş ve üstlerindeki birer pencere ile hareketli bir görünüm sergiler. Üst kat yuvarlak kesitli pilasterlerle üç eş bölüme ayrılmıştır. Her bir birim altta niş, üstünde pencere şeklinde düzenlenmiştir. Pencereler dört sıra kademeli kemerlerle çevrelenmiş; en üst kemer saçak hizasında iki sıra köpek dişi frizle sınırlandırılmıştır (G. 13).

G.9.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

³⁵ Orta Bizans Dönemi kiliselerinde galeri katıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk.; Ćurčić, "Middle Byzantine Churches", s. 94-110.

³⁶ Diehl vd., *Les Monuments*, s. 153-155; Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 12, 14; Darling, *Architecture of Greece*, s. 117-118; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126-127.

³⁷ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

G.10.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

Kuzey cephe (G. 11) ve güney cephe (G. 12), dıştan yapının planını algılamaya imkân tanır. Bu cepheler, apsisi bir kenara bırakırsak; pilasterler, kademeli kemerler ve farklı noktalara yerleştirilmiş farklı boyutlardaki pencereler sayesinde birbirinden bağımsız dört bölüm halinde algılanır. Narteksin kuzey ve güney duvarlarında yan girişlerin hemen üstünde birer pencere; bu pencerelerin üstünde de üst üste hizalanmış ikişer pencere yer alır. Pencerelerin galeri hizasında olanları diğer pencerelere oranla daha büyüktür. Naosun kuzey ve güney duvarlarında on birer pencere bulunmaktadır. Pencereler kuzey ve güney duvara karşılıklı olarak dağılmaktadır.

G.11.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, kuzey cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.12.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, güney cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.13.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, batı cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.14.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğu cephe, detay: apsisler (Foto. yazara ait, 2018).

G.15.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğu cephe, detay: köpek dişi frizler (Foto. yazara ait, 2018).

G.16.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, ana kubbe ve narteks kuzey kubbesi (Foto. yazara ait, 2018).

G.17.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğuya bakış, detay: ana kubbe (Foto. yazara ait, 2018).

G.18.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, naos (Foto. yazara ait, 2018).

Merkezî kubbenin kasağı üst üste hizalanmış iki pencere sırasıyla çevrelenmiştir; sekizgen kasağta toplam on altı pencere yer alır (G. 16-17). Üst pencere dizisi dörder kademe halinde kemerlerle çevrelenmiştir. Saçakta iki sıra köpek dişi friz vardır. Sekizgen kasağın köşeleri pilasterlerle belirlenmiştir (G. 16-17). Günümüzde yapının tüm pencereleri delikli panellerle kapatılmıştır ve paneller orijinal değildir.

Narteks galerisinin kubbelerinin sekizgen kasağı pencerelerle atlamalı olarak derin kör nişlerle hareketlendirilmiştir.³⁸ Pencere ve nişleri iki sıra halinde kademeli kemerler ve kemerleri saçak hizasında tek sıra köpek dişi friz çevreler. (G. 9-17).

Panagia ton Khalkeon Kilisesi 10. yüzyıldan 14. yüzyıla uzanan geniş bir zaman aralığında Bizans mimarisinde uygulanmış "gizli hatlı tekniği"nin³⁹ kullanıldığı bir yapıdır.⁴⁰ Bu tekniğin görüldüğü bazı yapılarda geniş derzlerin avantajı kullanılarak, uygun bir uygulama yüzeyi oluşması nedeniyle çeşitli derz süslemeleri yapılmıştır; ancak Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nde böyle bir uygulama yoktur. Derz yüzeyleri sade bırakılmıştır.

Panagia ton Khalkeon Kilisesi ve Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayışın Değerlendirmesi

Orta Bizans Dönemi'nin en tipik kilise planı olan dört serbest destekli tipte, kubbeli kapalı Yunan haçı plan şemasındaki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin temel mimari özellikleri yapının en başından

³⁸ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 170.

³⁹ "Bizans mimarisinde uygulanan bu teknik yapıların dış cephesinde belirgin iki hatlı arasındaki geniş harç tabakasına, dıştan görünmeyecek şekilde bir gizli hatlı yerleştirilir. Bu hatlı genelde tuğla, bazı örneklerde kırık tuğla, kiremit veya tuğla parçacıkları, ender de olsa bazen taş levhalarla örülür."; Yıldız Ötügen, "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi* 21, 1990, s. 395.

⁴⁰ Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2008, s. 175.

beri bir manastır *katholikon*'u olarak inşa edilmiş olduğu hipotezine yol açmıştır. Kubbe ve küçük boyutlara sahip naos, ayın sırasında kadın ve erkeklerin ayrılmasına yardımcı olmak için yeterli alan sağlamamıştır. Kubbeli kapalı Yunan haçı plan manastır kökenlidir ve ikonoklazmanın son on yıllarında gelişen küçük manastır topluluklarının ihtiyacını yansıtmaktadır.⁴¹ Yapının başkent *Konstantinopolis*'te, imparator ya da yüksek rütbeli kişilerin banılığını üstlendiği, Orta Bizans Dönemi'ne ait, aynı plan şemasında bazı manastır kiliseleriyle karşılaştırılması, söz konusu hipotezi destekler. Konstantin Lips (*tou Libos*)⁴² (907-908) (G. 21), Myrelaion⁴³ (920 c.) (G. 19-20), Khristos Pantepoptes Kilisesi⁴⁴ (1081-1118) (G. 23) ve Kilise Camii⁴⁵ (11. yüzyıl?) (G. 22) bu yapılar arasında örnek verilebilir. Öte yandan narteksteki yan girişlerin varlığı, manastır kiliselerinin ana özelliği olan yan binalara açılan kapılar olarak yorumlanmalıdır.⁴⁶

Panagia ton Chalkeon Kilisesi'nin dört destekli ve kubbeli kapalı Yunan haçı plan şeması, Orta Bizans Dönemi'nden (843-1204) örneklerle benzeşir. Daha erken döneme ait bazı yapılar bu tipin daha basit, arkaik örnekleri ya da geçiş yapıları olarak nitelendirilir.⁴⁷ Kapalı Yunan haçı plan şemasının dört destekli varyasyonu; dikey-yatay eksenlerde kesişen bir haç ile köşelerinin birer mekân vasıtasıyla kapatılarak, dokuz bölümden müteşekkil kare bir naos oluşturduğu tiptir. Haç kollarının kesiştiği merkezî birim bir kubbeyle örtülüdür. Bu planın gelişim sürecine ilişkin çeşitli görüşler ve kökenine dair tartışmalar mevcuttur.⁴⁸ Sunay'ın kapalı Yunan haçı planının Bizans Dönemi öncesi uygulamalarına ilişkin tespiti dikkate değerdir;

⁴¹ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126.

⁴² Konstantin Lips Manastırı ya da *tou Libos* ve Kilisesi/Fenari İsa Camii hakkında bk.; Alexandros Georgiou Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται, τοπογραφικαι και ιστορικαι, μετα πλειστον εικονων*, İstanbul, 1877, s. 322-325; Alexander Van Millingen, *Byzantine Churches of Constantinople*, Londra, 1912, s. 122-137; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 211-223; Jean Ebersolt, *Monuments d'Architecture Byzantin*, Paris, 1934, s. 166-167; Raymond Janin, *Les Églises et les Monastères: Constantinople, La Géographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, Paris, 1955, s. 307-310; Thomas Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976, s. 322-345; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126-131; John Freely ve Ahmet Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul*, New York, 2004, s. 174-178. Özellikle Theotokos Kilisesi'ne ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bk.; Arthur Hubert Stanley Megaw, "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964, s. 279-298. Megaw, Brunov'un yapı için önerdiği beş nefli plan şemasına yer vermiştir. Plana göre yapının kuzey ve güneyinde birer nef bulunmaktadır.

⁴³ Myrelaion Kilisesi/Bodrum Camii ya da Mesih Paşa Camii hakkında bk.; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 196-200; Mathews, *Churches*, s. 209-219; Cecil L. Striker ve John W. Hayes, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press, 1981; Semavi Eyice, "Bodrum Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi* 6, İstanbul, 1992, s. 250; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103-106; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 166-168; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 178-184.

⁴⁴ Khristos Pantepoptes Manastırı ve Kilisesi/Eski İmâret Camii hakkında bk.; Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται*, s. 313-314; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 171-182; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 212-218; Mathews, *Churches*, s. 59-70; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120-122; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 204-207.

⁴⁵ Kilise Camii/Molla Gürani Camii/Vefa Kilise Camii; yapıya ilişkin bk.; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 169-171; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 207-211.

⁴⁶ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126.

⁴⁷ Ayrıntılı bir çalışma için bk.; Stavros Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine church architecture in the periphery of Constantinople", *Ηρωσ Κτιστησ μνημη Χαραλαμπον Μπουρα*, Melissa Publishing House, Atina, 2018, s. 97-124.

⁴⁸ O. Wulff *Nikaia*'daki Koimesis tes Theotokos, *Thessaloniki*'deki Hagia Sophia (Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988; Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 197-213; Darling, *Architecture of Greece*, s. 13-16; Chrysanti Mauropoulou-Tsioume, *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014; Gerstel, Kyriakakis ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium", s. 188-195), *Konstantinopolis*'teki Khristos Akataleptos (Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται*, s. 351-352; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 21, 1967, s. 267-271; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968, s. 185-193; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third and Fourth Preliminary Reports", *Dumbarton Oaks Papers* 25, 1971, s. 251-258; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings*, Mainz, 1998; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153-158.), Myra'daki Hagios Nikolaos (Urs Peschlow, "Die Architektur der Nikolaus Kirche in Myra", *Myra: Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit, Istanbul Forschungen* 30, Berlin, 1975, s. 303-359.) ve Dereagzi'ndeki anonim kilise (James Morganstern, *The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration Istanbul Mitteilungen*, Beiheft 29, E. Wasmuth, Tübingen, 1983; James Morganstern ve Annabel J. Wharton, "The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration", *Journal of the Society of Architectural Historians* 45, 1986, s. 167-169.) gibi yapıları gruplandırır; a.m., *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken*, J. H. ED. Heitz, Strazburg, 1903. Ne var ki bu yapıların kapalı Yunan haçı planın prototipi olduğu konusu tartışmaya açıktır. Kapalı Yunan haçı plana dair ayrıntılı çalışmalar için ayrıca bk.; Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*

Kapalı Yunan haçı plan tipi ilkin ve sadece Bizans mimarisinde uygulanan ya da ilk olarak Orta Bizans Dönemi'nde icat edilen bir plan biçimi değildir. Bu şemanın Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, vali konağı veya mahkeme salonu gibi çeşitli fonksiyonlara yönelik yapılarda denendiği bilinmektedir. Bizans mimarisindeki yapı tipleri ve kökenlerine bakıldığında ise bazilika, *martyrion*, sivil ve askeri binalara kadar pek çok yapı türünde, Roma İmparatorluğu'nda uygulanarak denenmiş plan tarzlarının bütünüyle veya birtakım değişikliklerle benimsendiği de görülmektedir. Kapalı Yunan haçı planının orijinini teşkil edebilecek Suriye Musmiye (*Mousmieh*)'de kent tanrıçası Tühe adına MS 2. yüzyılda inşa edilmiş *Tykhaeum* ve Rusafa'da (*Sergiopolis*) Al-Mundhir "*Audience Hall*" dokuz bölümden oluşan plan şemasıyla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹

Hakkında çok az şey bilinen, *Konstantinopolis*'teki Büyük Saray kompleksinin güney doğu köşesinde yer alan *Nea Ekklesia* (*Yeni Kilise*, 880 yılı c.) kapalı Yunan haçı planının başkentteki ilk örneği kabul edilir.⁵⁰ Mango'ya göre, 9. yüzyıl sonrasında beş kubbe ile örtülü kiliselerin olağandışı yayılımı bu yapının model alındığını göstermektedir.⁵¹

Ousterhout'a göre;

Yeni bir kilise tipinin (*kapalı Yunan haçı*) gelişimi, 7.-9. yüzyıllar boyunca⁵² Doğu Akdeniz toplumunda gerçekleşen radikal dönüşümün sonuçlarından biridir. 6.-9. yüzyıllar Bizans için kentlerin kaybedildiği, ticaretin zayıfladığı ve nüfusun azaldığı bir süreci temsil ederken; manastırcılık Bizans toplumu için önem kazanmıştır. Demografik dönüşümle ilişkili olarak, hâmilik büyük bazilikalardan episkoposluk yetkisi altındaki daha küçük, özel ve manastırlara bağlı kurumlara kaymıştır. Bizans litürjisinin yapısı ve sembolizmi kompakt, merkezîyetçi ve kubbeli yapıları teşvik etmiştir. Dini inanışlara hizmet eden değişim, Bizans kilise mimarisindeki değişimi beraberinde getirmiş; Bizans ibadetindeki öznelleşme, küçük, şahsi kullanıma hizmet eden özel şapellerin inşasına yol açmıştır.⁵³

Bir Orta Bizans Dönemi kilisesinde naos "merkezleştirilmiş" bir tasarıma sahiptir. Normalde kapalı Yunan haçı planda naos çeşitli formlar almış olsa da sıklıkla paye ya da sütunlarla bölünmüştür. Naosun baskın özelliği merkezî bir kubbenin varlığıdır. Öte yandan; Bizans kiliselerinde ibadetle ilişkili iki alan vardır. Daha kutsal aktiviteler bema ile sınırlandırılmıştır ve altarı baz alır. Bir diğer ibadet alanı naostan mürekkeptir ve bu alan kubbe ile vurgulanmıştır. Erken dönem kiliselerindeki solea ile nefte bağımsız olarak bulunan ambon bu yapılarda yer almaz. Litürjide oluşan değişiklikler sonucunda; ayinlerin çoğunda din adamları cemaatten izole olmuştur. Bu izolasyon templon vasıtasıyla sağlanmıştır. Templonun girişindeki ökaristi rahipleri, merkeze alınmış kubbe ile görünür kılınmıştır. Bu elemanlar standart olarak kabul edilebilecek, kiliselerin düzenli litürjik fonksiyonu ile ilişkilidir ve *Konstantinopolis*'teki Myrelaion Kilisesi'nin tasarımında açık bir şekilde görülebilir⁵⁴; (G. 19-20).

İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları, İstanbul, 1963, s. 81-83; Charalambos Bouras, "Middle Byzantine Cruciform Churches on the Greek Islands", *Zograf* 27, 1998-1999, s. 7-16; Sacit Pekak, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

⁴⁹ Serkan Sunay, "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Mescidi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 30/Güz, Ankara, 2012, s. 176, dipnot 12.

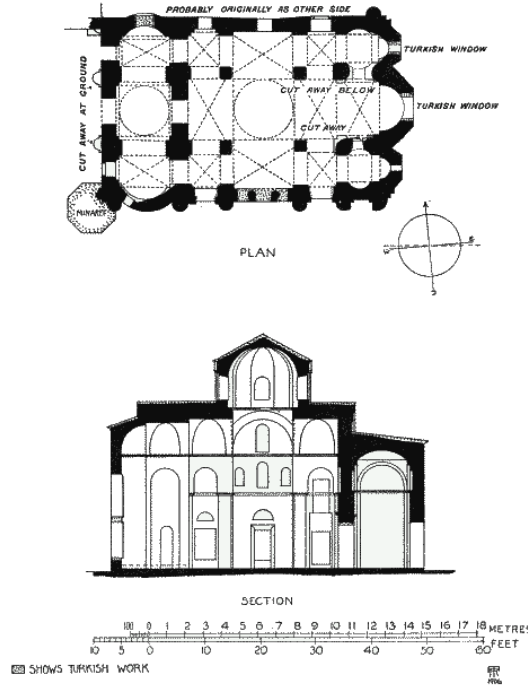
⁵⁰ Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 81; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, Middlesex, 1986, s. 341; Pekak, *Trilye Fatih Camisi*, s. 145-146. "Yapı 15. yüzyılın sonunda yıkıldığı için hakkındaki bilgimiz Orta Çağ'dan kalan tanımlamalar ve ayrıntılı olmayan birkaç çizime dayanır. Kilise büyük olasılıkla beş kubbeli ve kare içinde haç biçimi planlı tipte olmalıdır"; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 159. *Nea Ekklesia* hakkında bk.; Paul Magdalino, "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 37, 1987, s. 51-64; Cyril Mango, "Nea Ekklesia", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1446 ve a.m., *Bizans Mimarisi*, s. 159; Ousterhout, *Master Builders*, s. 34; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s.171.

⁵¹ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 159.

⁵² *İkonoklazma/tasvirîkırıcılık* evresi.

⁵³ Ousterhout, *Master Builders*, s. 7, 9-10.

⁵⁴ Ousterhout, *Master Builders*, s. 14-15.

G.19.Myrelaion Kilisesi plan (üst) ve kesiti (alt) (Van Millingen, 1912).

G.20.Myrelaion Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

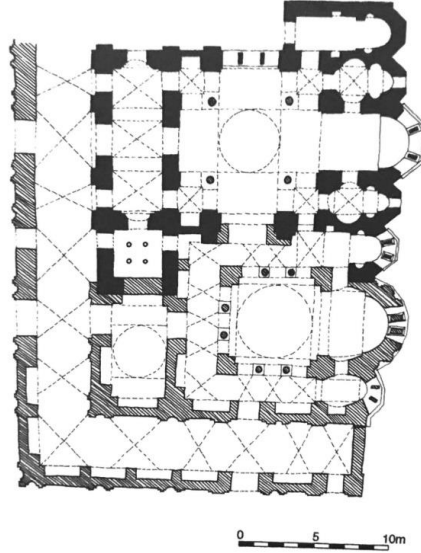
Şu halde, ikonoklazma sonrası yeniden şekillenen Bizans liturjisi, kapalı Yunan haçı plan şemasında ihtiyaca yönelik geliştirilen yeni bir yapı tipi yaratmış görünmektedir.⁵⁵

Hâlihazırda Myrelaion Kilisesi plan şeması bakımından, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'ne en yakın "Konstantinopolisli" Orta Bizans Dönemi örneğidir. Ancak, Myrelaion Kilisesi'nin hem alt hem de üst yapısı kapalı Yunan haçı biçimindedir. Myrelaion ile Panagia ton Khalkeon Kilisesi arasındaki en önemli fark *Thessaloniki*'deki örneğin üst kat planının zemin planından farklı oluşudur (G. 6a-b).⁵⁶ Aynı zamanda Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin narteksi çift katlı, yani galerilidir.

⁵⁵ Eyice'nin yorumu bu plan şemasının ikonoklazmanın bir icadı olarak kabul edilebileceği; ancak bu tipin kökeninin hem erken evre yapılarında hem de prototiplerinin kubbeli bazilikada bulunduğu yönündedir. Eyice, burada Hagia Eirene Kilisesi'ni ve Side'deki H Kilisesi'ni örnek gösterir. Böylece bu planın zannedildiğinden daha önce uygulandığını belirtir; a.m., *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 82.

⁵⁶ Almac'ın Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) kuzey bölümü strüktür analizine ilişkin doktora tezinde Myrelaion Kilisesi'nin örtü sistemi şu şekilde tanımlanmıştır; "yapının haç kolları beşik tonozlar, mekânın ortasında kesişerek çapraz tonoz oluşturur. Alt yapının diğer bölümlerinde ise beşik tonoz kullanılmıştır. Üst yapıda ise farklı tipte tonozlar görülür. Narteksin ortada kalan bölümü ve apsisin her iki yanındaki köşe odalarında yelken tonozlar, ana mekânda kubbe ve yapının diğer bölümlerinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Merkezde özgün halinde sütun iken sonradan ayak olan dört destekle taşınan sekiz dilimli kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır". Umut Almac, *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlama Önerileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2011, s. 13.

Başkentteki Konstantin Lips Manastırı Theotokos Panakhrantos Kilisesi (G. 21), Kilise Camii (G. 22), Myrelaion Kilisesi (G. 19-20), Khristos Pantepoptes Kilisesi (1081-1118) (G. 23), Hagios Ioannes en to Trullo (12. yüzyıl)⁵⁷ (G. 24), Pammakaristos Manastırı parekklesion'u⁵⁸ (1310) (G. 25), Pantokrator Manastırı kuzey ve güney kiliseleri⁵⁹ (1118-1136) (G. 26); başkent dışında Trilye'deki Fatih Camii,⁶⁰ Phokis'teki Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi⁶¹ (10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başı) (G. 27, no.1), Panagia ton Khalkeon'un planı (G.6a-b) ile kıyaslanabilir bir şema sunarlar. Bu örnekler dört serbest destekli ve merkezî bir kubbeyle örtülü Yunan haçı plan şemasındaki örneklerdir.

G.21.Konstantin Lips Manastırı, plan (Ousterhout, 2008).

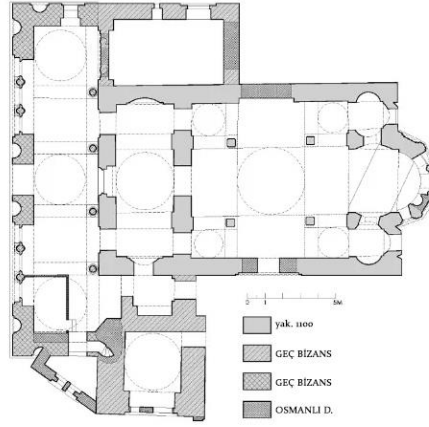
⁵⁷ Hagios Ioannes en to Trullo Kilisesi/Hiramî Ahmed Paşa Mescidi hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 303-304; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 201-206; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 144-146; Sunay, "Hiramî Ahmed Paşa Camii", s. 173-188; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 227-231.

⁵⁸ Pammakaristos Manastırı/Fethiye Camii hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 298-302; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 138-163; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 225-247; Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 17-25; Cyril Mango ve Ernst J. W. Hawkins, "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964, s. 319-340; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 132-135; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 264-269.

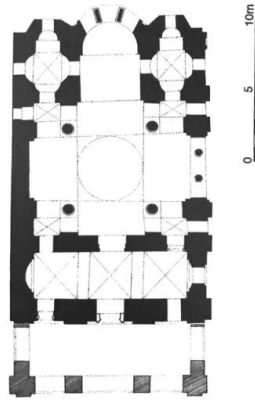
⁵⁹ Pantokrator Manastırı/Zeyrek Camii hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 309-313; Adolphe Hèrges, "Le monastère du Pantocrator à Constantinople", *Échos d'Orient*, 2(3), 1898, s. 70-88; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 219-242; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 185-207; Robert Ousterhout, "Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples", *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2000, s. 241-250; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 209-215; ; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 211-220; Paul Magdalino, "The Foundation of the Pantokrator Monastery in Its Urban Setting", *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, (Ed. S. Kotzabassi), Walter de Gruyter, Boston, Berlin, 2013, s. 33-56.

⁶⁰ Trilye'deki Fatih Camii/Hagios Stephanos Kilisesi hakkında bk.; Cyril Mango ve Ihor Ševčenko, "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *Dumbarton Oaks Papers* 27, 1973, s. 236-238; monografi çalışması olarak, Pekak, *Trilye Fatih Camisi*; karşılaştırmalı bir çalışma olarak, Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine Church", s. 97-124.

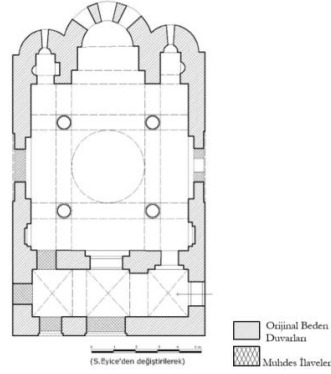
⁶¹ Phokis'teki Hosios Loukas Manastırı ve Theotokos Kilisesi hakkında bk.; Arthur Hubert Stanley Megaw, "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches", *The Annual of the British School at Athens* 32, 1931/1932, s. 93; Efhthalia Rentetzi, "Il Monastero di Hosios Lukas in Focide", *Εἰρημός Ι*, Αποστολική Διακονία, 2004, s. 227-382; monografik bir çalışma için bk.; Charalambos Bouras, *The Architecture of Hosios Loukas Monastery*, Melissa Publishing House, Atina, 2018.

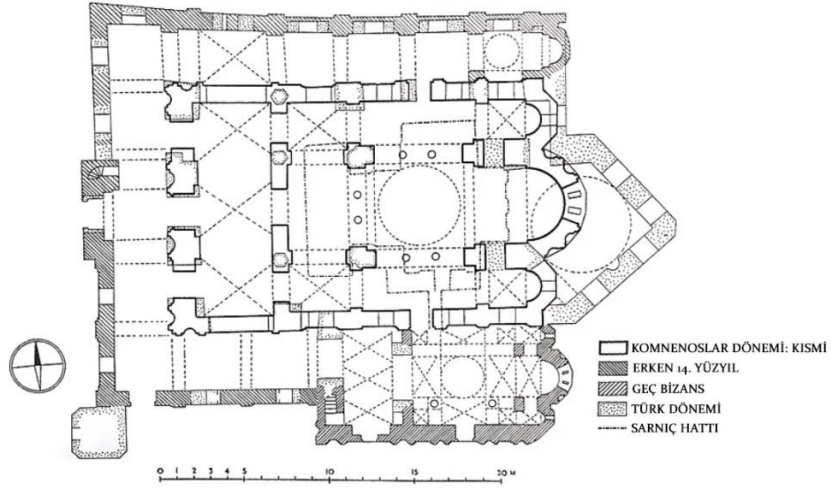
G.22.Kilise Camii, plan (Marinis, 2013).

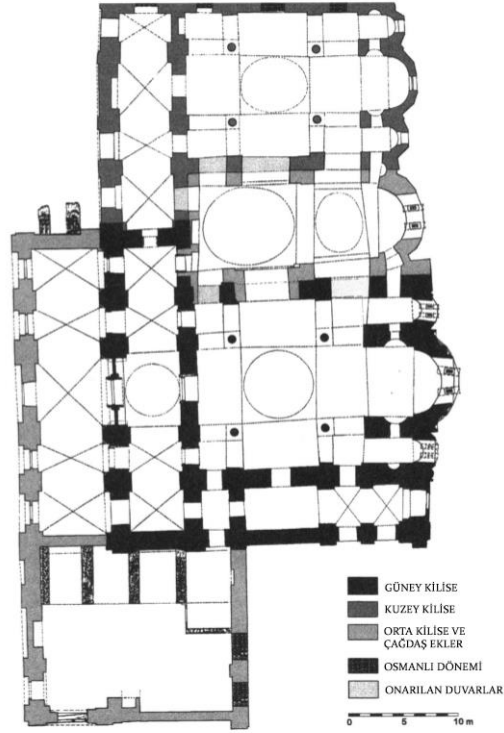
G.23.Khristos Pantepoptes Kilisesi, plan (Ousterhout, 2008).

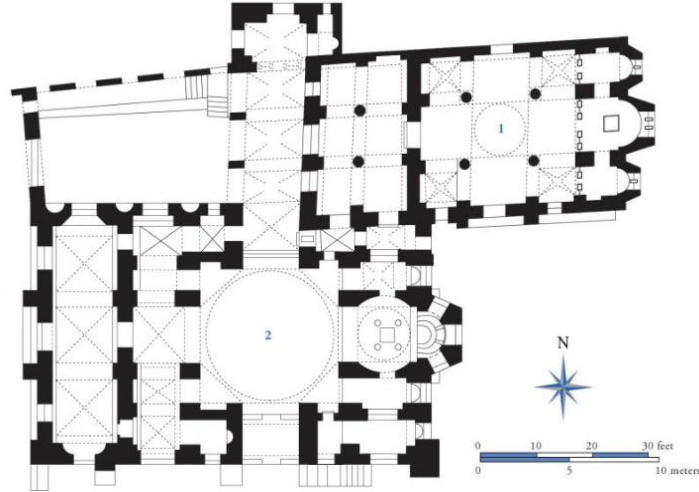
G.24.Hagios Ioannes en to Trullo Kilisesi, plan (Sunay, 2012).

G.25.Pammakaristos Manastırı, plan (Mango ve Hawkins, 1964).

G.26.Pantokrator Manastırı, plan (Ousterhout, 2000).

G.27.Hosios Loukas Manastırı, plan [1: Kuzey Kilise, 2: Güney Kilise/Katholikon] (Kleiner, 2014).

Orta Bizans Dönemi mimarisinin özgün morfolojisi ve yapı elemanları dışında en önemli unsurlar, tamamen tuğla ya da *opus mixtum* tekniğinde inşa edilmiş duvarlar, silindirik ya da çokgen kubbe kasnakları, içte -ve bazen dışta da- masif yarı-daire biçimli, genellikle dıştan üç ya da daha az sıklıkla poligonal cepheli apsiler ve bunların çeşitli kombinasyonları, karakteristik tek ya da daha çok açıklıklı pencereler, çeşitli yer döşemeleri⁶² ve mermer dekorasyondur. Bu unsurlar tüm imparatorlukta ve başkent kendisinde, ortak unsurları erken Hıristiyan yapı geleneğine kadar geçmişe uzanan, bin yıllık ortak bir mimari kelime dağarcığının özellikleridir.⁶³

Bu bağlamda, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin dış tasarımındaki pilasterler, nişler, kemerli pencereler, pencereleri çevreleyen kademeli kemerler, çokgen ve yüksek kubbe kasnakları ile köpek dişi frizler, Orta Bizans Dönemi *Konstantinopolis* yapılarının tipik dış cephe özelliklerini yansıtır. Bina dış görünüşü itibariyle, büyük ölçüde Myrelaion Kilisesi'ne benzer⁶⁴ (G. 20). Yapıyı yatay düzlemde iki kata ayıran silme, kademeli kemerlerle çevrelenen pencereler; yuvarlak kesit veren dışa taşkın pilasterler, köpek dişi friz ve çokgen, yüksek kubbe kasnağı, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nde de görülen, paralel mimari unsurlardır. Ancak, Panagia Kilisesi'nde pilasterler zeminden değil, silmenin üzerinden yükselirler; silmenin altındaki duvar payeleri ise dikdörtgendir.⁶⁵ Eyice söz konusu iki yapıda bu mimari unsurlarla cephelere kazandırılan hareketin Orta Bizans Dönemi için yeni bir teşebbüs olduğunu vurgular.⁶⁶

Sonuç

Bizans İmparatorluğu'nun tartışmasız sanatsal merkezi olan başkent *Konstantinopolis*'in, mimari üslup bağlamında etkisini imparatorluğun yönetimi altındaki diğer yerleşimlerde ve bunların yakın çevresinde görmekteyiz. Özellikle *Bithynia* ve *Thrakia* gibi eyaletler ile *Konstantinopolis*'in kilise mimarisi arasındaki etkileşimi doğrulayan bazı yapılar gibi; *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi de metropoliten, "*Konstantinopolis* mimari ekolü"nü etkilerini yansıtan ve bunu yerel bir anlayışla yorumlayan ve çeşitlendiren tipik bir taşra örneğidir. Taşradaki bu yapılar bize yalnızca Bizans'ın mimari anlayışını örneklemez; aynı zamanda Bizans dünyasında modellerin ve fikirlerin yayılması üzerine de fikir verir. Öte yandan; başkentteki çoğu Orta Bizans Dönemi kilisesi ve Panagia ton Khalkeon örneğinde olduğu gibi, küçük boyutlu ibadet yapılarının manastır kuruluşlarıyla bağlantılı olduğu açıktır. Burada sunduğumuz kilise örneğinde bu organik bağlantı, mimari

⁶² Ayrıntılı bir çalışma için bk.; Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

⁶³ Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine Church", s. 104.

⁶⁴ Gregory, "Panagia ton Chalkeon", s. 1569.

⁶⁵ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

⁶⁶ Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 91.

uygulamada alışlagelmiş batı girişe ek olarak, kuzey ve güney cephelere açılan girişler vasıtasıyla sağlanmıştır.

Kapalı Yunan haçı plan şeması tüm Orta Bizans Dönemi boyunca, imparatorluğun hâkim olduğu hemen her yerleşimde farklı varyasyonlarla kiliselerde uygulanmıştır. Bu tipin ilk örneği kabul edilen Nea Ekklesia'nın dış tasarımı hakkında fikir sahibi olmadığımız için; yapıyı Panagia ton Khalkeon ile cephe düzeni açısından karşılaştırmamız mümkün değildir. Ancak *Konstantinopolis*'teki Myrelaion Kilisesi, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'ne inşa tarihi bakımından daha yakın bir örnek olarak -iki yapının inşa tarihi arasında ortalama bir yüzyıllık zaman farkı vardır-, *Thessaloniki*'deki bu aile yapısı için model alınmış gibi görünüyor; nitekim örneğimiz Myrelaion'un tasarımının büyük ölçüde kopyalandığını gösteren mimari unsurlarla donatılmıştır. Öte yandan her iki bina da tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Tuğla malzeme, gerek statik açıdan gerek taşın işlenip yapı için uygun hale getirilmesi prosesi ile kıyaslandığında, hazırlanması kolay ve düşük maliyetli olduğundan, Bizans mimarisi için daha kullanışlı ve tercih edilen bir malzeme olmuştur. Taş-tuğla almaşık tekniğin tercih edildiği bazı kilise binalarında ise, kubbe ve tonoz gibi yapı üst örtüsünde tamamen tuğla kullanılarak alt duvarlara binen yük azaltılmak istenmiş; böylece statik sorunu için çözüm üretilmiştir.

Bizans yerleşimleri boyunca gözlemlenen duvar konstrüksiyonu tekniklerinin çeşitlenmeleri yerel atölyelerin varlığının en iyi göstergesidir. Her ne kadar plan şemaları başkentten devşirilmiş olsa da, eyaletlerdeki yapıların yerel atölyelerde üretilen malzemelerle uygulanmış yeni duvar teknikleri sunduğu dikkati çeker. Buna en iyi örnek *cloisonné* da denilen çerçeveli duvar tekniğidir ve başkent dışında, Yunanistan'daki Phokis'te Hosios Loukas Manastırı'nın Theotokos Kilisesi'nde uygulanmıştır. Bir taşra örneği olan Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin bazı kısımlarında ise strüktürel nedenlerle gizli hatıl tekniği uygulanmıştır.

Çalkantılı tarihine rağmen *Thessaloniki* ticari hareketliliğinin yanı sıra; bir kültür-sanat merkezi olarak daima ön plana çıkmıştır. 11. yüzyıldaki yükselişinin ardından, 13.-14. yüzyılda *Thessaloniki* entelektüel ve sanatsal aktivite açısından başkent *Konstantinopolis*'i bile geride bırakmıştır.⁶⁷ 14. yüzyılın başlarında, *Konstantinopolis* geleneklerini sürdüren *Thessaloniki*li ustalar, Sırbistan ve tüm Yunanistan'ı içine alan *Makedonia* bölgesinde seyahat etmişlerdir.⁶⁸ Böylece Bizans'ın *Thessaloniki* kökenli mimari üslubu -ki bu üslup aslında *Konstantinopolis*'e aittir- *Thessaloniki* üzerinden Balkan coğrafyasına taşınmıştır.

KAYNAKÇA

Almaç, Umud; *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlama Önerileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2011.

Baldwin, Barry; *Timarion, Translated with Introduction and Commentary*, (Çev. B. Baldwin), Wayne State University Press, Detroit, 1984.

Barker, John W.; "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, ss. 5-33.

Bouras, Charalambos; "Houses and settlements in Byzantine Greece", *Ekistics* 38(228), 1974, ss. 336-344.

Bouras, Charalambos; "Middle Byzantine Cruciform Churches on the Greek Islands", *Zograf* 27, 1998-1999, ss. 7-16.

Bouras, Charalambos; *The Architecture of Hosios Loukas Monastery*, Melissa Publishing House, Atina, 2018.

Bréhier, M. Louis; "Les Monuments Chrétiens de Salonique", *Revue Archéologique Cinquième Série, T. 9 (Mai-Juin)*, 1919, ss. 1-36.

Brown, Amelia R.; *Middle Byzantine Thessaloniki: Art, Architecture, and History of the Ninth through Twelfth Century*, Basılmamış Lisans Tezi, Princeton Üniversitesi, New Jersey, 1999.

Ćurčić, Slobodan; "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *Journal of the Society of Architectural Historians* 36(2), (May 1977), ss. 94-110.

⁶⁷ Jacoby, "Foreigners", s. 89.

⁶⁸ Laiou, "Thessaloniki and Macedonia", s. 10.

- Darling, Janina K.; *Architecture of Greece*, Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004.
- Diehl, Charles; Tourneau, Marcel le; Saladin Henri; *Les Monuments chrétiens de Salonique...*, Éditions Ernest Leroux, Paris, 1918.
- Dimitriadis, Evangelos; "Thessaloniki: 2300 Years of Continuous Urban Life", *Ekistics* 53(316/317), 1986, ss. 111-120.
- Demiriz, Yıldız; *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Ebersolt, Jean ve Thiers, Adolphe; *Les Églises de Constantinople*, Londra, 1913.
- Ebersolt, Jean; *Monuments d'Architecture Byzantin*, Paris, 1934.
- Epstein, Ann Wharton; "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications", *The Art Bulletin* 62(2), 1980, ss. 190-207.
- Eyice, Semavi; *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul, 1963.
- Eyice, Semavi; "Bodrum Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi* 6, İstanbul, 1992, s. 250.
- Freely, John ve Çakmak, Ahmet; *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge University Press, New York, 2004.
- Gerstel, Sharon E. J.; Kyriakakis, Chris ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium: The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 87(1), 2018, ss. 177-213.
- Gregory, Timothy E.; "Panagia ton Chalkeon", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1569.
- Gregory, Timothy E.; "Thessalonike", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 2071-2074.
- Hèrges, Adolphe; "Le monastère du Pantocrator à Constantinople", *Échos d'Orient* 2(3), 1898, ss. 70-88.
- Jacoby, David; "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, ss. 85-132.
- Janin, Raymond; *Les Églises et les Monastères: Constantinople, La Géographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, Paris, 1955.
- Jugie, Martin; "L'église de Chalkopratia et le culte de la ceinture de la S. Vierge", *Échos d'Orient* 16, 1913, ss. 309-312.
- Kaya Zenbilci, İlgül; *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017.
- Kazhdan, Alexander; "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1117.
- Kazhdan, Alexander ve Cutler, Anthony; "Protospatharios", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan, Oxford, New York, 1991, ss. 1748.
- Khasiotis, Iohannes K.; *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολιτισμός*, Paratirites, 1997.
- Kleiss, Wolfram; "Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen* 15, 1967, ss. 149-167.
- Koukourtidou-Nikolaidou, E. ve Tourta, A.; *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997.
- Krautheimer, Richard; *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, Harmondsworth ve Baltimore, 1965.
- Kleiner, Fred S.; *Gardner's Art through the Ages: The Western Perspective I*, Wadworth, Boston, 2014.
- Laiou, Angeliki; "Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period", *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Brill, Leiden, Boston, 2000, ss. 1-11.
- Magdalino, Paul; "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 37, 1987, ss. 51-64.

Magdalino, Paul; "The Foundation of the Pantokrator Monastery in Its Urban Setting", *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, (Ed. S. Kotzabassi), Walter de Gruyter, Boston, Berlin, 2013, ss. 3-56.

Mamaloukos, Stavros; "Middle and Late Byzantine church architecture in the periphery of Constantinople", *Ηρώσ Κτιστήσ μνήμη Χαραλαμπου Μπουρα*, Melissa Publishing House, Atina, 2018, ss. 97-124.

Mango, Cyril ve Hawkins, Ernst J. W.; "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", *Dumbarton Oaks Papers 18*, 1964, ss. 319-340.

Mango, Cyril ve Ševčenko, Ihor; "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *Dumbarton Oaks Papers 27*, 1973, ss. 235-277.

Mango, Cyril; "Nea Ekklesia", *Oxford Dictionary of Byzantium 2*, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1449.

Mango, Cyril; *Bizans Mimarisi*, (Çev. M. Kadiroğlu), Ankara, 2006.

Marinis, Vasileios; *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople Ninth to Fifteenth Centuries*, Cambridge University Press, 2013.

Mathews, Thomas; *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976.

Mauropoulou-Tsioume, Chrysanti; *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014.

Megaw, Arthur Hubert Stanley; "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches", *The Annual of the British School at Athens 32*, 1931/1932, ss. 90-130.

Megaw, Arthur Hubert Stanley; "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers 18*, 1964, ss. 279-298.

Morganstern, James; *The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration, Istanbulur Mitteilungen*, Beiheft 29, E. Wasmuth, Tübingen, 1983.

Morganstern, James ve Wharton, Annabel J.; "The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration", *Journal of the Society of Architectural Historians 45*, 1986, ss. 167-169.

Müller-Wiener, Wolfgang; *Istanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, (Çev. Ü. Sayın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Ousterhout, Robert; "Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples", *Dumbarton Oaks Papers 54*, 2000, ss. 241-250.

Ousterhout, Robert; *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2008.

Ousterhout, Robert; *Eastern Medieval Architecture The Building Traditions of Byzantium and Neighbouring Lands*, Oxford University Press, New York, 2019.

Ötüken, Yıldız; "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi 21*, 1990, ss. 395-410.

Paissidou, Melina; "The Church Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki: A Different Approach of A Monastic Institution and Its Founder", *Siris 15*, 2015, ss. 121-133.

Papadopoulos, Karoline; *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Chalkeon*, Graz, Köln, 1966.

Paspatis, Alexandros Georgiou; *Βυζαντιναι Μελεται, τοπογραφικαι και ιστορικαι, μετα πλειστων εικονων*, İstanbul, 1877.

Pekak, Sacit; *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Peschlow, Urs; "Die Architektur der Nikolaus Kirche in Myra", *Myra. Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit. Istanbulur Forschungen 30*, Berlin, 1975, ss. 303-359.

Rentetzi, Efthalia; "Il Monastero di Hosios Lukas in Focide", *Ειρμός 1*, Αποστολική Διακονία, 2004, ss. 227-382.

Ševčenko, Ihor; "Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again", *Studia Codicologica: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Band 124, Akademie-Verlag, Berlin, 1977, ss. 433-442.

Spieser, Jean Michel; "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Memories 5*, 1973, ss. 163-164

Stephenson, Paul; *The Legend of Basil The Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, 2003.

Striker, Cecil L. ve Hayes, John W.; *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press, 1981.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 21, 1967, ss. 267-271.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968, ss. 185-193.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third and Fourth Preliminary Reports", *Dumbarton Oaks Papers* 25, 1971, ss. 251-258.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; *Kalenderhane in Istanbul: The Building*, Mainz, 1998.

Sunay, Serkan; "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Mescidi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 30/Güz, Ankara, 2012, ss. 174-181.

Swiencickij, Ivan; "Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow", *Sbornik u pamet na Prof. Nikov*, Sofya, 1940.

Tafrafi, Oreste; *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913.

Theoharidou, Kalliopi; *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988.

Tsatsopoulou-Kaloudis, Polyxenis; *Via Egnatia: History and The Route Through Thrace*, Archaeological Receipts Fund, 2015.

Tsitouridou, Anna; *The Church of The Panagia Chalkeon*, Institute For Balkan Studies, Selanik, 1985.

Texier, Charles F. M. ve diğerleri; *Byzantine Architecture, illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Day&Son, Londra, 1864.

Vacalopoulos, Apostolos P.; *History of Thessaloniki*, Selanik, 1963.

Van Millingen, Alexander; *Byzantine Churches of Constantinople*, Londra, 1912.

Vickers, Michael; "Hellenistic Thessaloniki", *The Journal of Hellenic Studies* 92, 1972, ss. 156-170.

Wulff, Oskar; *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken*, J. H. ED. Heitz, Strazburg, 1903.